

Sociální aspekty životního prostředí ve městě

A. Vaishar, P. Klusáček, E. Nováková, J. Kolejka: Social Aspects of the Environment in the City. Život. Prostr., Vol. 41, No. 5, p. 275 – 279, 2007.

Social aspects of the environment (together with factors of the natural and artificial environment) can be subdued to the assessment from viewpoints of various criteria (life standard, health, population density, dwelling standard, religiosity, social pathology, etc.). Only some of these factors are sufficiently covered with data with sufficient territorial resolution. It is especially important within towns and cities and makes their territorial division from social aspects possible. Population census provides researchers with certain opportunities because it is based on more detail censal units much smaller than settlements themselves. A certain "umbrella" importance for the assessment of social environmental aspects is played both by the territorial presence of very educated population and by the dwelling quality given by home living area per person. In the paper, also the comparison between the Brno city areas with certain social environment level (using above mentioned aspects) and the assessed physical environment (from viewpoint of attractiveness for living) is presented. As expected, the more educated population prefers usually bigger living space and is located in more favourable physical conditions.

Sociální prostředí je nedílnou součástí životního prostředí. V řadě případů právě kvalita, resp. problémy sociálního prostředí rozhodují o sídelních preferencích obyvatel. Proto by analýza sociálního prostředí a jeho vztahů k ostatním environmentálním složkám měla být nedílnou součástí jakýchkoliv analýz životního prostředí, které si kladou za cíl relativně komplexní pojetí problematiky. Cílem tohoto příspěvku je pojmenovat hlavní aspekty a parametry sociálního prostředí na příkladu města Brna. Studie navazuje na výzkumné projekty, články a studie, jež byly realizovány v předchozích letech (např. Markvart, 2002; Vaishar et.al., 2005; Mulíček, Olšová, 2002; Steinführer, 2006)

Životní prostředí ve velkoměstě a jeho struktura s důrazem na sociální aspekty

„Životním prostředím se rozumí souhrn prostorových a časových aspektů přírodních, umělých a sociálních složek materiálního světa, které ovlivňují nebo mohou ovlivnit biologický a sociální život člověka, jeho aktivity a práci“ (OŽP MMB, 1997). Životní prostředí člověka může být strukturováno z různých hledisek. Jedna z možných diferenciací podle funkce je na životní prostředí obytné,

*pracovní, rekreační atd. Podle podstaty můžeme životní prostředí dělit na přírodní, umělé a sociální. Tím se dostáváme k pojmu *sociální prostředí*.*

Sociální prostředí je tvořeno ostatními lidmi, tedy společností. Hlavní disciplinou, která se zabývá jeho studiem, je sociologie (i když tato disciplína si tuto okolnost ne vždy uvědomuje). Geografie se zabývá prostorovými souvislostmi sociálního prostředí. Proto nezkoumá sociální prostředí jednotlivců jako členů rodin, pracovních týmů, zájmových organizací, politických stran a dalších sociálních skupin, ale studuje sociální prostředí obyvatel jednotlivých regionů, v případě velkoměsta jeho městských částí. Její zobecnování může směřovat například k diferenciaci sociálního prostředí podle typů zástavby (centrum města, vnitřní město dělené na bývalé úřednické a dělnické čtvrti, vilové čtvrti, sídliště, periferii).

Dynamika sociálního prostředí ve velkoměstě a možné indikátory jejího hodnocení

Velkoměsta bývala tradičně považována za nejproblematictější části osídlení z hlediska životního prostředí. Přesto do nich až do třetí čtvrtiny 20. století směro-

Pohled na centrum města Brna. Foto: archiv autorů

valy intenzivní toky obyvatel z venkova. V rozvojových zemích je tomu tak dosud. Je tedy zřejmé, že životní prostředí ve velkoměstech poskytuje některé aspekty životního prostředí, které přinejmenším vyrovnají negativa znehodnocení přírodního prostředí. Tyto aspekty by bylo možno hledat mimo jiné v sociálním prostředí, které poskytuje lidem bohatší sociální kontakty, větší možnosti uplatnění, přístup ke kultuře, inovacím a dalším faktorům, v neposlední řadě často také vyšší hmotnou životní úroveň.

V poslední době však sledujeme ve většině evropských zemí opačný trend. V případě Česka ztrácejí obyvatelé všechna velkoměsta a naprostá většina měst střední velikosti. Obyvatelé, naopak, získávají některá malá města (zvláště s méně než 10 tis. obyvateli) a venkovské obce (snad s výjimkou sídel pod 200 obyvatel). Je tomu tak nejen v okolí velkých měst, kde probíhá suburbanizace, ale i v periferních regionech včetně pohraničí. Převážila snad v hodnotových systémech obyvatel kvalita přírodního prostředí nad sociálními výhodami velkoměst?

Bylo by možné i jiné vysvětlení. Na jedné straně se některé sociální aspekty životního prostředí ve velkoměstech výrazně zhoršily. Na významu totiž nabyla otázka osobní bezpečnosti, jejíž stav je na venkově s jeho vyšší sociální kontrolou mnohem lepší. Kromě toho se masovým používáním osobních automobilů stalo pro část obyvatelstva reálně dosažitelné spojit výhody různých aspektů životního prostředí ve městě a na venkově. Úlohu hrají i aspekty ekonomické (vysoká cena bytu ve velkoměstě), a také jistá módnost stěhování na venkov. Byly však již zaznamenány i opačné trendy, vyvolané zklamáním ze suburbanizace. Lidé, kteří tráví život v osobním autě mezi suburbem a místem práce ve velkoměstě, nemají čas ani chuť využívat výhod bydlení na venkově, kde ostatně postrádají i základní vybavenost a vhodné sociální kontakty.

Určitou metodologickou obtížnost hodnocení kvality sociálního prostředí způsobuje skutečnost, že není vždy jednoznačně zřejmé, jaká kvalita sociálního prostředí je pro danou populaci optimální. Určité sociální skupiny mohou preferovat vyšší anonymitu prostředí, která je spojena s vyšší osobní volností. Jiné skupiny mohou dávat přednost sociálnímu prostředí vysoké úrovně společenské kontroly, v němž je sice člověk pod drobnohledem ostatních, což mu však na druhé straně poskytuje vyšší úroveň sociálních jistot a osobní bezpečnosti.

Pro analýzu narušení sociálního prostředí lze využít indikátorů, které přímo nebo nepřímo ukazují na některé sociálně patologické jevy. Může jít o jevy studované v demografii (například potratovost na žádost, rozvodovost, děti narozené mimo manželství, sebevražednost), v kriminologii (kriminalita) nebo sociologii (alkoholismus, toxikomanie). Z pohledu vnitřní struktury velkoměsta je poněkud problematická datová základna, která je k dispozici zpravidla pro město jako celek.

Další možností hodnocení kvality sociálního prostředí je induktivní evaluace na základě zkušeností s charakteristikou sociálního prostředí v různých typech zástavby. Lze relativně dobře odhadnout, jak se liší sociální prostředí sídliště od sociálního prostředí vilové čtvrti. Tento způsob však neposkytuje možnosti kvantitativního vyjádření uvedených rozdílů.

Po řadě empirických výzkumů, které pracovaly s realitou Česka a dosažitelností jednotlivých databází, lze dojít k závěru, že za současného stavu lze sociální prostředí jednotlivých částí velkoměsta nejlépe charakterizovat na základě ukazatelů kvalifikace obyvatel. Vzhledem k tomu, že středoškolské vzdělání by se mělo brzy stát standardem, zdá se, že optimálním ukazatelem může být podíl obyvatel s ukončeným pomaturitním vzděláním z obyvatel dané lokality starších 15 let. Jde tedy o absolventy vyšších odborných a vysokých škol s bakalářským, magisterským nebo doktorským vzděláním.

Vyšší úroveň vzdělání zpravidla indikuje vyšší „kulturnost“ sociálního prostředí, vyšší příjmovou úroveň (i když právě to není v současném Česku vždy pravidlem), vyšší toleranci k ostatním lidem, včetně cizinců a příslušníků jiných společenských tříd, nižší nezaměstnanost a podobně. Tento objektivní ukazatel však nelze ztotožňovat se subjektivním vnímáním sociálního prostředí. Lidem s nižší kvalifikací, případně etnickým menšinám často vyhovuje jejich vlastní sociální prostředí a nemají příliš zájem se z něj vymanit.

Postavení města Brna z hlediska narušení sociálního prostředí

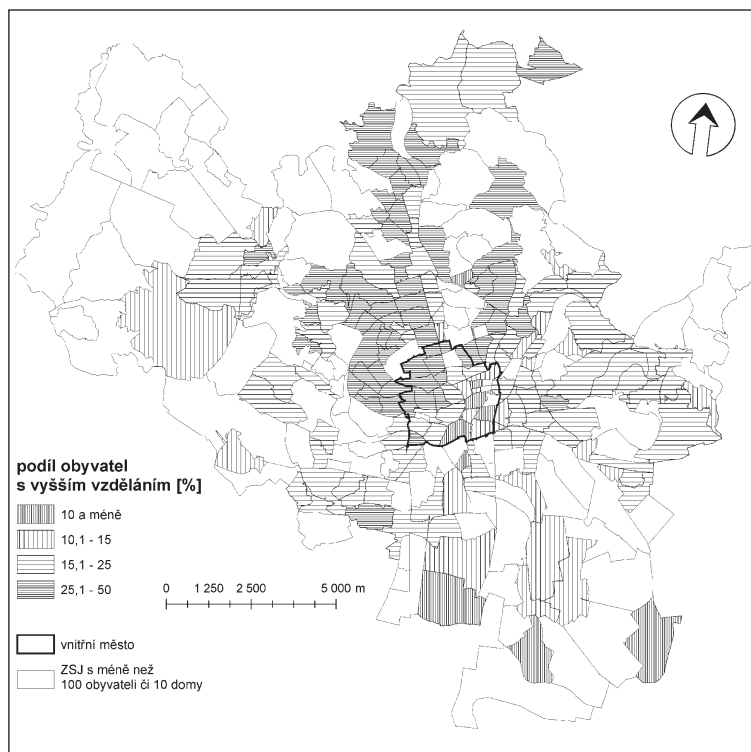
Byla provedena analýza všech měst v Česku s více než 20 tis. obyvateli podle ukazatelů rozvodů, potratů

na žádost a dětí narozených mimo manželství za období 1993 – 2000. Data publikoval v souhrnném díle Český statistický úřad. Jsme si vědomi, že význam každého z uvedených ukazatelů pro indikaci narušení sociálního prostředí je diskutabilní. Nicméně jednoznačné a statisticky sledované indikátory pro tuto sféru najít tak jako tak nelze.

Měst této velikosti bylo v Česku v uvedeném období 64. Město Brno zaujalo podle ukazatele počtu rozvodů na tisíc obyvatel v tomto souboru 18. místo, podle podílu nelegitimních dětí 36. místo a podle potratů na žádost na 100 živě narozených dětí 9. místo. Rozdělíme-li celý soubor 64 měst do šesti kategorií (města s vynikající, velmi dobrou, dobrou, špatnou, velmi špatnou a extrémně špatnou úrovní sociálního prostředí), najdeme Brno v kategorii velmi dobré úrovně sociálního prostředí, zatímco ostatní velkoměsta v kategorii špatné úrovně sociálního prostředí (tab. 1).

V kategorii měst s vynikající kvalitou sociálního prostředí se nacházejí města kraje Vysočina a moravských krajů (kromě Olomouckého). Je otázkou, co tato města spojuje. Zdá se, že by mohlo jít o města v regionech se zvýšenou religiozitou. Je-li tomu tak, pak se opět vracíme k problému správné interpretace získaných výsledků. Pokud však jde o Brno, je jako velkoměsto značně sekulární. Naproti tomu města s extrémně narušenou kvalitou sociálního prostředí můžeme hledat v severozápadních a severních Čechách. K nim přistupuje ještě Kladno a Orlová. Jde o města v těžebních oblastech s výraznou poválečnou imigrací.

Sebevražednost podle okresů za období 2001 – 2005 zpracoval Český statistický úřad podle okresů. Okres Brno-město zaznamenal v tomto období druhou nejprůzračnější hodnotu v Česku (po okrese Plzeň-jih). Ostatní městské okresy se pohybují okolo průměru ČR. Vý-

2. Podíl obyvatel starších 15 let s ukončeným pomaturitním vzděláním v základních sídelních jednotkách města Brna

raznějším seskupení okresů s nejnižší sebevražedností najdeme opět v kraji Vysočina a přilehlých částech sousedních krajů (včetně Brna-města a Brna-venkova).

Podle kriminality vypadá situace poněkud jinak. Po Praze, kde bylo r. 2005 výrazně nejvíce trestných činů na počet obyvatel a okresu Teplice, zaujímá Brno spolu s okresem Ústí nad Labem třetí nejhorší pozici. Jen o málo lepší situace je v okresech Most, Plzeň-město, Ostrava-město a Praha-východ. Je tedy zřejmé, že v tomto ukazateli patří mezi nejproblémovější velkoměsta a okresy těžebních oblastí severozápadních Čech. Nejprůzračnější situaci najdeme i podle tohoto

Tab. 1. Ukazatele některých negativních indikátorů kvality sociálního prostředí v období 1993 – 2000

Velkoměsto	Rozvody/1 000 obyv.	Nemanželské děti [%]	Umělé přerušení těhotenství / 100 živě narozených	Trestné činy / 1 000 obyv.
Praha	3,3	18,1	36,4	81
Brno	3,3	18,9	28,8	48
Ostrava	3,7	24,2	31,9	45
Plzeň	3,6	19,2	34,8	46

Tab. 2. Hodnocení atraktivity přírodní krajiny pro bydlení

Typ krajiny	Označení prostředí z hlediska atraktivity pro bydlení	Kritéria hodnocení a atraktivity
I.	velmi atraktivní	mírně ukloněné, teplé svahy, úrodné nevysychavé půdy, výhled
II.	atraktivní	mírné, teplé a stabilní svahy, výhled
III. a	vhodné	ploché, poněkud fádní terén, velmi teplá lokalita se suchými úrodnými půdami
III. b	vhodné	příznivý plochý až mírně ukloněný terén, mělčí a kamenité půdy, obtížnější zakládání staveb
III. c	vhodné	chladnější a větrnější podmínky, mělčí a kamenité půdy, obtížnější zakládání staveb, výhled
IV. a	omezeně vhodné	extrémně suché lokality, kras v podloží, kamenité půdy
IV. b	omezeně vhodné	nestabilní stavební podloží, těžké půdy, horší odvodnění
V.	málo vhodné	ploché, poněkud fádní terén, inverzní poloha, ohrožení povodněmi, vlhko
VI. a	nehodné	příliš sklonitý terén, kamenité půdy a skály
VI. b	nehodné	příliš sklonitý terén, kamenité půdy a dlouhodobé zastínění, vlhko, omezený výhled
VI. c	nehodné	trvalé vodní plochy (prozatím vyjmuty z výhledu pro bydlení, jinde však představují relativně atraktivní místo pro bydlení)

ukazatele v pásu od Jindřichova Hradce po Vsetín (pochopitelně kromě Brna).

Budeme-li tedy považovat uvedené ukazatele za určité indikátory narušení kvality sociálního prostředí, můžeme konstatovat, že situace v Brně je, až na ukazatel kriminality, výrazně lepší, než by odpovídalo jeho postavení druhého největšího města Česka. Lze se domnívat, že důvodem by mohla být poloha tohoto velkoměsta v oblasti s nejnižšími hodnotami prakticky všech použitých ukazatelů. Je však nutno mít na paměti dvě věci. Především interpretace geografického rozložení uvedených ukazatelů by mohla být sama o sobě podrobena diskusi. Za druhé, statistické veličiny nemusejí odrážet vnímání stavu sociálního prostředí. Je možné, že sociálním skupinám, které jsou hlavními nositeli sociálně patologických jevů, připadá jejich sociální prostředí jako optimální.

Diferenciace sociálního prostředí v Brně

Jednou z možností, jak hodnotit teritoriální diferenciace sociálního prostředí v Brně, je analýza kvalifikační struktury obyvatelstva. Za ukazatel byl zvolen podíl obyvatel starších 15 let s ukončeným pomaturitním vzděláním. Tento ukazatel se zjišťuje a publikuje ve výsledcích sčítání lidí, domů a bytů, které proběhlo v březnu 2001 a je k dispozici až na úroveň základních sídelních jednotek, což umožňuje sledovat relativně podrobnou územní diferenciaci. Dnešní absolutní hodnoty mohou vypadat již jinak, nám ale jde o vyjádření teritoriální diferenciace jevu.

Je vcelku zřejmé, že diferenciace obyvatel podle kvalifikace je na území Brna poměrně značná. Postupujeme-li od středu města k periferii, zhodnotíme nejprve situaci ve vnitřním městě (tedy zhruba v hranicích před

2. světovou válkou). Vnitřní město se evidentně dělí na dobré a špatné adresy. Nejvyšší podíly obyvatel s vyšším vzděláním najdeme v severozápadním segmentu vnitřního města, kde před válkou sídlilo především úřednictvo a inteligence. Naopak, nejnižší vzdělání se stále reprodukuje v bývalých dělnických čtvrtích s úzkou územní vazbou na (tehdejší) průmysl a železniční uzel. V těchto částech města najdeme i nejvyšší koncentrace romské populace. V poslední době lze však pozorovat určité gentrifikační počiny, takže situace se může v některých ulicích výrazněji měnit.

Směrem k periferii pokrakuje areál obyvatelstva s vyšším vzděláním dále severozápadním směrem do prostoru Stránic a Králova Pole. Jde o bývalé vilové čtvrti a předměstí. Pás vzdělanějšího obyvatelstva se táhne až na severní hranici města v souladu s hlavním směrem suburbanizace. Ojedinele najdeme ostrůvky vzdělanějšího obyvatelstva i jinde.

Naopak, pás obyvatel s nízkou kvalifikací se nachází zejména v jižní průmyslové a východní části města. Brněnská sídliště poskytují diferencovaný obraz, který ale rovněž do určité míry respektuje celkovou situaci. Jižní a východní sídliště mají kvalifikační strukturu populace zpravidla horší než sídliště na severu a severozápadě. V okrajových částech města (bývalých vesnicích) žije méně vzdělané obyvatelstvo, pokud se tyto části města nestávají výrazným cílem suburbanizačních migrací.

I když nejsou k dispozici relevantní statistická data, z osobní zkušenosti vědí obyvatelé Brna, že ty části města, které disponují příznivější strukturou obyvatel z hlediska kvalifikace, patří také k bezpečnějším. Naopak, zejména část vnitřního města s obyvatelstvem s nižší kvalifikací, není považována především v nočních hodinách za zcela bezpečnou. To se ovšem netýká okrajových částí, které mají sice horší kvalifikační strukturu

obyvatel, ale vzhledem ke svému ještě částečnému rurálnímu charakteru disponují vyšší sociální kontrolou.

Když analyzujeme rozmístění průměrné obytné plochy na osobu v Brně po základních sídelních jednotkách, můžeme pozorovat do jisté míry podobný obraz. Vzdělanější obyvatelstvo si obvykle může dopřát vyšší obytnou plochu, pokud bydlí ve starých „úřednických“ čtvrtích na severozápadě širšího centra města a ve vzdálenějších severních předměstích v prostoru aktuální suburbanizace. Větší obytnou plochou však disponuje také obyvatelstvo těch čtvrtí a předměstí, která mají alespoň zčásti zachovalé původní rurální jádro.

Na opačném konci žebříčku disponibilní obytné plochy stojí staré dělnické čtvrtě industriálního centra a bývalá dělnická předměstí v údolí Svitavy, jižně od centra a pak rovněž severně od něj v údolí Ponávky, kde se průmysl rozvíjel již dlouho před spojením Králova Pole s vlastním Brnem. Satelitní sídliště vzdálená od historického centra města vesměs vykazují nižší hodnoty obytné plochy na obyvatele. S jistou opatrností lze tvrdit, že novější sídliště ze 70. a 80. let 20. století nabízejí jedny z nejnižších obytných ploch. Je to však do jisté míry způsobeno tím, že zde na rozdíl od starších sídlišť (z 50. a 60. let) ještě bydlí početnější rodiny s dětmi.

Není bez zajímavosti, že uváděné sociální rozdělení obyvatelstva do jisté míry respektuje fyzikální atraktivitu životního prostředí (tab. 2). Podíváme-li se na hodnocení abiotických složek přírodního subsystému životního prostředí z hlediska jejich vlivu na atraktivitu obytného prostředí, lze pozorovat výraznou gravitaci vzdělaného a sociálně lépe situovaného obyvatelstva do přirozeně atraktivnějších lokalit, ať již obytné celky v nich postavené v minulosti vznikaly postupně a eventuálně se mohly částečně proletarizovat v následujících časových etapách. Nepochybně, tato atraktivnější prostředí si majetnější vrstvy vždy vyhradovaly pro sebe diferencovanou cenovou politikou v oblasti nákladů za pořízení stavebních pozemků. Samozřejmě, důležitou roli vždy hrála lokalizace těchto čtvrtí ve vztahu k centrální části města. Sociálně slabší a obvykle méně vzdělané skupiny obyvatelstva obývají spíše polohy s nižší atraktivností z hlediska bydlení. Pouze pro bydlení nevhodné plochy zůstávají i v sousedství městského centra (až na výjimky) bez zástavby, byť současné (a zčásti i minulé) technické prostředky jistou melioraci lokalit pro bydlení umožňovaly. Přestože řada sledovaných faktorů (a od místa k místu jsou zohledňovány faktory jiné) může v současnosti působit nereálně a málo významně v subjektivním hodnocení krajiny člověkem pro bydlení, přece jen ve výsledku je jejich vliv nepopíratelný, byť zřejmě podvědomý. Jisté korekce v tomto hodnocení znamená účinek biotických složek přírodní krajiny, zejména přítomnost, charakter a vzhled zeleně, především lesní. Tak se lokality uprostřed hodnocené stupnice dostávají blíže ke skupině lépe hod-

nocných ploch (především pokud jde o přijímání horších klimatických podmínek).

Při pohledu na rozmístění městské zástavby v rámci takto hodnoceného přírodního prostředí je zřejmé, že při lokalizaci iniciálních částí města hrály roli jiné faktory než obytná atraktivita prostředí. Posléze však – po ztrátě pevnostní funkce města a rozvoji masivní průmyslové výroby – se diferenciací zástavby a charakter jejího obyvatelstva již do značné míry podřídily uvedenému kvalitativnímu hodnocení přírodního prostředí pro bydlení. Tento stav v zásadě trvá dodnes.

Uvedený text lze považovat za úvahu nad možným hodnocením sociálního prostředí v Brně jednak ve vztahu k ostatní městům Česka, jednak z hlediska vnitřní struktury města. Lze říci, že ačkoliv indikátory, použité v článku, jsou jednotlivě diskutabilní, celkový obraz do značné míry odpovídá intuitivní představě o možné diferenciaci sociálního prostředí. Celá záležitost je zároveň i podnětem k diskusi, neboť otázka sociálního prostředí – byť zřejmě nejvýznamnější z hlediska sídelních preferencí obyvatel – je značně složitá a mnohotvárná.

Literatura

- Markvart, J.: Suburbanizace, peší pohyb a krajina – příklad města Brna. *Urbanismus a územní rozvoj*, 5, 2002, 6, s. 28 – 34.
- Mulíček, O., Olšová, I.: Město Brno a důsledky různých forem urbanizace. *Urbanismus a územní rozvoj*, 5, 2002, 6, s. 17 – 21.
- OŽP MMB: Životní prostředí – Brno 1996. Brno : Magistrát města Brna, 1996, 121 s.
- Steinführer, A.: The Urban Transition of Inner City Areas Reconsidered (A German – Czech Comparison). *Moravian Geographical Reports*, 14, 2006, 1, s. 3 – 16.
- Vaishar A., Cetkovský S., Kallabová E., Klusáček P., Lacina J., Zapletalová J. (2005): Housing Environment in European Inner Cities. Final Research Report from Reurban Project. Institute of Geonics, Brno, 98 s.

RNDr. Antonín Vaishar, CSc., Ústav aplikované a krajinné ekologie Agronomické fakulty Mendelovy zemědělské a lesnické univerzity, Zemědělská 1, 613 00 Brno, antonin.vaishar@uake.cz

Mgr. Petr Klusáček, Ústav geoniky AV ČR Ostrava, oddělení environmentální geografie, Drobného 28, 602 00 Brno, klusacek@geonika.cz

Mgr. Eva Nováková, Ústav geoniky AV ČR, Ostrava, oddělení environmentální geografie, Drobného 28, 602 00 Brno, novakova@geonika.cz

Doc. RNDr. Jaromír Kolečka, CSc., Katedra geografie Pedagogické fakulty Masarykovy univerzity, Porčí 7, 603 00 Brno, kolejka@ped.muni.cz